

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ
СЕКЦИЯ „ИСТОРИЯ НА СВЕТА И МЕЖДУНАРОДНИТЕ ОТНОШЕНИЯ
В НОВО И НАЙ-НОВО ВРЕМЕ“

ТАМАРА ПЕТРОВА СТОИЛОВА

**РУСИЯ ВЪВ ВЕКА НА ПРОСВЕЩЕНИЕТО И РЕВОЛЮЦИЯТА.
ИМПЕРСКИ ИНТЕРЕСИ И ПОЛИТИКА**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на научната степен

ДОКТОР НА ИСТОРИЧЕСКИТЕ НАУКИ

Научна област: 2. Хуманитарни науки
Професионално направление: 2.2. История и археология
Научна специалност: Нова и най-нова обща история, шифър 05.03.04

Членове на Научното жури:

Чл. кор. д.ист.н. РУМЯНА РАДКОВА
Проф. д.ист.н. ИЛИЯ ТОДЕВ
Проф. д.ист.н. ЛУИЗА РЕВЯКИНА
Проф. д-р ЙОРДАНКА ГЕШЕВА
Доц. д-р ДИМИТЪР ВЕЧЕВ
Доц. д-р ТЕОДОРИЧКА ГОТОВСКА-ХЕНЦЕ
Доц. д-р ПЕНКА ДАНОВА

София, 2016

Дисертационният труд е обсъден и предложен за публична защита от разширен състав на секция „История на света и международните отношения в ново и най-ново време“ при Института за исторически изследвания към Българската академия на науките на заседание от 15 януари 2016 г. Научното жури е одобрено от Научния съвет на Института за исторически изследвания на заседание от 26 януари 2016 г.

Дисертацията се състои от увод, четири глави, заключение, библиография, с общ обем 570 стандартни страници.

Публичната защита ще се състои на 25 април 2016 г.
в Института за исторически изследвания при БАН
София, бул. „Шипченски проход“, № 52, бл. 17.

Материалите по процедурата са публикувани на интернет страницата на Института за исторически изследвания при БАН (<http://www.ihist.bas.bg>)

В дисертацията „Русия във века на Просвещението и Революцията. Имперски интереси и политика“ са разработени проблеми от руската и европейската история, които променят нейния ход в края на XVIII век. Съсредоточено върху 80-те и 90-те години, изследването започва с предистория, чиято цел е да въведе основите на проблематиката, да представи навлизането на Русия в европейското политическо пространство и противоречивото отношение на водещите европейски държави към нея и нейните имперски амбиции. Същевременно е представена политиката на Петербург в южна посока, която довежда до установяването на империята в Северното Черноморие. Този факт налага изследване на отношенията с Османската империя като една от основните сили в разглежданите процеси. Още повече в периода на бурни преобразования в Европа, османската столица се превръща в огледало на отношенията между движещите сили на европейската политика.

* * *

На 28 юни 1762 г., шест месеца след смъртта на руската императрица Елизавета Петровна, в Петербург е извършен преврат, в резултат на който Петър III е свален и на руския престол се възкачва Екатерина II. Родената в Щетин, Померания¹, германска принцеса става императрица на Русия и не случайно е известна в историята като Велика. Много скоро след като поема управлението на империята, става ясно, че няма да позволи контрол и

¹ Днес Шчечин, Полша.

манипулиране от страна на висшите държавни чиновници². Екатерина твърдо заявява намерението си да упражнява властта си вътре в империята и да дава тон в развитието на отношенията със съседите. Доказателство за това е богатата дипломатическа, а и частна кореспонденция от това време, от която става ясно, че императрицата е разбирала отговорността на владетеля и с готовност е изпълнявала задължението да управлява огромна империя. Характеристиките на историческия период, в който царува, оказват влияние в голяма степен и върху характера на нейното управление. Като типичен монарх от „времето на разума“, Екатерина II приема формата, която идеите на Просвещението диктуват, без при това да забравя същността на имперските интереси. В първите месеци след като се възкачва на руския престол, неизвестен автор ѝ представя записка, в която развива идеята за „коренните интереси“ на всяка държава, от които зависи нейната цялост като територия и функциониращ организъм³. Тези интереси на руската държава императрицата никога не забравя.

През 1763-1764 г. Екатерина II печели полския трон за своето протеже Станислав-Август Понятовски. Няколко години по-късно успешно воюва с Османската империя, за да постигне мечтания от Петър I излаз на топлите

² В същото време възприема себе си, или по-вероятно държи да бъде възприемана, като „служителка“, което споменава в някои откъси към мемоарите си, търсейки съвпадения и предзнаменования в датата 28 юни, като прави обичайна за времето алюзия: „През 1762 година на 28 юни в С.-Петербург аз приех всеруския престол в петък на четвъртата седмица след Деня на Светата Троица; на този ден е много важно отбелязаното от Апостола и Евангелието, което всяка година се чете в деня на моето възкачване и започва Апостолът с тези думи: „предавам ви моята сестра Фива, истинска служителка“ и проч. – [Мемуары. – Отрывок. – II]. – Записки императрицы Екатерины Второй. Репринтное воспроизведение издания 1907 года. „Орбита“, Московский филиал, 1989, с. 587. Става дума за посланието на Апостол Павел до Римляните. В българския превод Фива е „помощница на мнозина“ и на самия Апостол Павел. (Рим. 16:1-2)

³ Архив князя Воронцова. Т. 25, М., 1882, с. 313 и сл.

морета⁴. Кючуккайнарджийският договор от 1774 г. извежда Русия на Черно море и отваря за нейните кораби Черноморските проливи, а с това и възможностите за установяване на стабилни връзки със Средиземноморието. Резултатите от Руско-турската война 1768-1774 г. са изключително важни за Русия, за Турция и за цяла Европа. Договореностите променят статуквото и обслужват руските интереси, което предизвиква недоволството на Англия и Франция. И двете обаче имат достатъчно грижи, които не им позволяват да противодействат на руския натиск. Австрия участва във войната и има своите придобивки, но и нови страхове, породени от безспорния руски успех⁵. В този момент Османската империя е принудена сама да решава проблемите си. Загубата на територии е само част от тях. Опасни са тенденциите в развитието на междудържавните отношения и вътрешните неуредици на империята, които са повод за много повече тревоги. От новите руско-турски отношения, в които правото на Петербург да покровителства православно население в Османската империя е с определящо значение, води началото си международният проблем, известен като Източен въпрос.

За укрепване и разширяване на позициите на Петербург в южна посока, т.е. за постигане на стратегическите задачи, основна роля играят руските дипломатически представители в турската столица и руските консули в границите на Османската империя и в Средиземноморието. В дисертацията е изследвана дейността на руските дипломати от 80-те (Яков Булгаков) и 90-те години на XVIII век (Александър Хвостов, Михаил Кутузов, Виктор Кочубей), която доказва интереса, справянето с предизвикателствата и

⁴ Разбира се, не става дума за известния като „Завещание на Петър Велики“ фалшификат, а за реалната необходимост на голяма империя като Руската. По този въпрос вж.: Мезин, С. А. „Завещание Петра Великого“: европейские мифы и российская реальность. – Российская история, 2010, 5, с. 18-27.

⁵ Австрия се стреми към Долния Дунав и Солун, а Кючуккайнарджийският договор затруднява постигането на тази цел.

умелото изпълняване на задачите, поставени от Петербург в отношенията с Портата. Част от тях се решава далеч от турската столица, има различен характер, но е изключително отговорна. Строежът на крепостни съоръжения, на нови градове и корабостроителници в Северното Черноморие, ангажираността с кавказките проблеми, е важна част от стратегията за осъществяването на политическите цели в южна посока. Конкретен пример в тази дейност е изграждането на Херсон, на което в дисертацията е отделен специален параграф.

По времето на Екатерина II Русия все по-плътено се доближава до Европа като политическа сила, която не може да бъде пренебрегвана. Увеличават се, макар и бавно, търговските контакти. Неизбежно става идейното и културно общуване. Фактите говорят достатъчно много и сами за себе си, но видени в тяхната цялост дават възможност за интерпретации и отговор на въпроса за мястото на Русия в европейската история в периода на сериозните промени в социалното и политическото мислене, резултат от новите идеи, които Просвещението носи, а революцията във Франция превръща в предизвикателство за стара Европа и за Русия като имперска сила.

В изследвания период Европа преживява сериозни идеологически и драматични политически събития. Просвещението и Френската революция налагат своя отпечатък и значително повлияват руската политика. Руската императрица Екатерина II се възползва от идеите на френските просветители и от самите тях, за да утвърди властта си, но и за момент не се колебае на чия страна да застане след 1789 г. Войната с Турция от 1787-1791 г. е причина за забавяне на активната руска политика спрямо Френската революция, а полският проблем, като приоритет на Петербург, насочва руските войски към Варшава, а не към Париж. Руската императрица не отказва финансова помощ

на френските принцове, но предпочита да запази формален неутралитет, подкрепяйки при това действията на Виена и Берлин срещу Франция.

Така, може би на пръв поглед несъвместими за обединяване в общо изследване проблеми, се преплитат и се превръщат в единно цяло, което отразява руската имперска политика през 80-те – 90-те години на XVIII век.

* * *

Целите и задачите, които предлаганото изследване си поставя, бих обобщила по следния начин: да се покажат процесите и тенденциите в руската външна политика, ситуирани в рамките на последните двадесет години на XVIII век, с кратки исторически препратки към процесите довели до тях.

Дисертацията има за цел да представи важни проблеми от историята на Руската империя, Европа и Османската империя, които не са изследвани в българската историография; сравнително пълно да покаже отражението на просвещенските идеи в Русия и на отношението, което френските просвещенци демонстрират към нея и към императрицата; да проследи процесите в руската политика и дипломация в тяхната взаимна обвързаност в период на мощни социални и политически промени в Европа, преди всичко във Франция и Полша; да потърси отговор на въпросите за трайното установяване на Руската империя в Черноморието, като при това се оцени ролята на руските дипломати в Константинопол; да бъдат привлечени нови архивни и публикувани документи, които да позволят посочените проблеми да се представят от различен ъгъл и паралелно, съотнесени към цялостната историческа обстановка в последните две десетилетия на XVIII век.

Така поставените цели и задачи предпоставят и **метода на изследване** – издирване и подбор на необходимия фактологичен материал, неговото

последователно, сравнително и критично анализиране, за да се достигне до синтез и обобщаващи изводи като краен резултат.

Важно е да се направи и уточнение по повод **терминологията, географските и политическите имена и названия**. Придържам се към използваните в конкретния исторически момент, като при нужда ги обяснявам в бележка под линия. Мисля, че подобен подход благоприятства навлизането в детайлите, за да бъде усетена ситуацията, в която се развиват изследваните проблеми.

* * *

Изследването на проблемите започва, разбира се, с проучването на **изворите**, но и на **съществуващата научна литература**, т.е. на установената в историографията фактология и нейната интерпретация. Особено важно, според мен, е паралелното разработване и представяне на проблемите и на отражението, което всеки един от тях има върху останалите. Специално трябва да отбележа, че изследваните междудържавни отношения се отнасят до периодите, в които страните поддържат дипломатически отношения, а това неминуемо води до характеристика на дейността и ролята на дипломацията и дипломатите в осъществяването на заложената от управляващите политика. Неизбежно, макар и не целенасочено, е разкриването на черти от характера на дипломатите, на техните лични качества, които много често обясняват и действията им при изпълнение на конкретната мисия, с която са натоварени. Това, разбира се, се отнася и до владетелите, чиято воля в определени случаи се формира и като резултат от влиянието на фаворизираните личности и политически кръгове.

Необходимо е да се даде предварително кратка информация за ролята на владетелите в сложната европейска ситуация през последните двадесет години на XVIII век. В дисертацията са представени, макар и някои съвсем

бегло, повечето европейски монарси. Интересът обаче безспорно е насочен към руската императрица, която доказва себе си чрез умението да извлича максимална полза и в най-неблагоприятните моменти. Нямам за цел да правя характеристика на Екатерина II, но мисля, че образът на руската императрица се наслагва постепенно и неусетно във всички разработени в дисертацията проблеми, за да изпъкне тя като основна движеща сила в руската политика. Достатъчно е да спомена нейните точни оценки за различни ситуации, както и умението ѝ да подбира подходящите лица за изпълнението на конкретните задачи и дейности. Това безспорно я превръща в център на политиката, която тя ръководи с избраните от нея представители на политическите, дипломатическите и военните кръгове. Този факт бих разглеждала като значителна част от отговора на въпроса за руските успехи във Века на Екатерина.

Трябва да спомена накратко и **необходимостта от разработването на поставените в дисертацията въпроси**. Те са интересни сами по себе си за осмисляне на историческото време и на тенденциите в политиката на Руската империя в периода на революционните промени в мисленето и в действията. Особено важни са обаче заложените в тях процеси, които надхвърлят фактологията от разглежданото време и дават обяснение на множество явления в следващите десетилетия, а защо не и на някои с днешна дата. Тези процеси, според мен, са доказателство за актуалността на разработената в дисертацията проблематика.

* * *

За всеки един от представените в монографията проблеми съществуват не малко изследвания. Значителна част от тях са направени през XIX век, което би трябвало да се обясни с интереса към близката, а в някои случаи и „незавършена“ история. Такъв е например проблемът „Полша“, както в

някаква степен и този, който засяга руско-турските отношения, изключително интензивни през целия XIX век.

От XIX век, с особено значение и до днес, са издаваните документи. Преди всичко е необходимо да спомена документалните поредици и исторически списания, издавани в Санкт-Петербург и Москва през XIX – началото на XX век, резултат от целенасочено издирване и публикуване на извори за руската история: „Сборник Императорского Русского исторического общества“, „Русский архив“, „Русская старина“, „Записки Одесского общества истории и древностей“, издадените от Ф. Мартенс томове „Собрание трактатов и конвенций заключенных Россиею с иностранными державами“, кореспонденции, мемоари и други отделно публикувани документи. От особено значение за разработването на полските проблеми е документалното издание на Angeberg „Recueil des Traités, conventions et actes diplomatiques concernant la Pologne 1762-1862“. Paris, MDCCCLXII. Както, разбира се и други документи от официален и личен характер. Значителни са документалните издания по повод различни годишнини⁶. Всички те ми помогнаха да осмисля и пресъздам картината на политическите и дипломатическите отношения на Русия с Османската империя, Франция и Полша, като обекти на руската имперска политика през 80-те – 90-те години на XVIII век, както и с Австрия и Прусия, които бих нарекла съюзници по необходимост при стеклите се през разглеждания период обстоятелства.

Изследването, което предлагам, е богато и на архивни документи благодарение на възможността да прегледам голямо количество архивни

⁶ Вж. например: Международные отношения в начальный период Великой Французской революции (1789). Сборник документов из Архива внешней политики России МИД СССР. М., 1989.

единици в Архива на външната политика на Руската империя⁷ и други руски архиви, както и вестниците и литературата от разглеждания период в Отдела за редки книги на Руската държавна библиотека – Москва. Изключително полезни бяха съобщенията, публикувани във вестниците „Санктпетербургские ведомости“ и „Московские ведомости“, които предлагат не само фактологически материал за изследваните събития, но позволяват да се проследи интересът към тях и степента на информираност на руското общество.

Особено полезни при разработването на проблемите, свързани преди всичко със събитията в Полша, бяха документите от колекциите Polen II и Türkei II на Haus- Hof- und Staatsarchiv – Виена.

В последните години богата изворова база са различни специализирани сайтове в Интернет, в които могат да се намерят и множество стари издания в pdf формат. Между тях има значително количество документални публикации, както и изследвания с ценни податки за недостъпни извори.

Не е възможно, а и едва ли е необходимо да се представи цялата използвана научна литература по поставените в дисертацията въпроси. Важна част от нея, макар и не най-многобройната, е тази, която се отнася до конкретната руска политика в трите основни направления – на юг⁸ и спрямо

⁷ За първи път са въведени в научен оборот документи от различни фондове на АВПРИ – „Сношения России с Турцией“, „Константинопольская миссия“, „Сношения России с Францией“, „Венская миссия“, „Сношения России с Польшей“ и др., които са богати на дипломатическа кореспонденция, инструкции до руските посланици, доклади и донесения на посланиците до императрицата и Външната колегия и т.н.

⁸ Тук, разбира се, имам предвид изследванията върху проблемите, свързани със строителството на Херсон и с цялостното усвояване на новите територии, влезли в границите на Руската империя след войната с Турция 1768-1774 г. – *Щебальский, П. К.* Потемкин и заселение Новороссийского края. – Сборник антропологических и этнографических статей о России и странах ей прилежащих. Кн. 1, М., 1868; *Юрченко, П.* Историко-статистический очерк торговли Херсона. – ЗООИД, т. 13, 1883, 165-179; *Багалея, Д. И.* Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры.

Турция⁹, връзките и впоследствие противопоставянето на Франция от времето на революцията¹⁰ и по отношение на Жечпосполита¹¹, с нейния неуспешен опит да се превърне в модерна държава¹², довел до окончателното ѝ разделяне между съседите. Веднага трябва да отбележа, че не намерих изследване, което обвързва трите проблема. Всеки един от тях се разработва

Исторический этюд. Киев, 1889; *Писаревский, Г. VIII. Вызов колонистов из южной Европы. – Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (По изданным архивным документам).* М., 1909, с. 227-261; *Дружинина, Е. И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг.* М., 1959; *Маркова, О. П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке.* М., Наука, 1966.

⁹ *Гирс, А. А. Россия и Ближний Восток. Материалы по истории наших сношений с Турцией.* СПб, 1906; *Дружинина, Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года. (Его подготовка и заключение).* М., АН СССР, 1955; *Гросул, Г. С. Дунайские княжества в политике России. 1772-1806.* Кишинев, Штиинца, 1975; *Кессельбреннер, Г. Л. Хроника одной дипломатической карьеры (Дипломат-востоковед С.Л. Лашкарев и его время).* М., Наука, 1987.

¹⁰ *Оболенский, М. Сенак де Мельян, французский эмигрант XVIII век и его отношения к России. – Русский архив, год четвертый, 1866, 3; Богоявленский, С. Россия и Франция в 1789-1792 гг. По материалам перлюстрации донесений французского поверенного в делах в России Эдмона Жене. – Литературное наследство, т. 33-34; Джебджула, К. Россия и Великая французская буржуазная революция конца XVIII века. Киев, 1972; Сироткин, В. Г. Великая Французская революция и официальная Россия. – История СССР, 1989, кн. 3; Чудинов, А. В. Ж. Ромм и П. Строганов в революционном Париже (1789-1790). – Россия и Франция XVIII-XX века. М. Наука, 1998; същият. „Русский якобинец“ Павел Строганов. Легенда и действительность. – Новая и новейшая история, № 4, 2001; Виноградов, В. Н. Дипломатия Екатерины Великой. Екатерина II и Французская революция. – Новая и новейшая история, № 6, 2001.*

¹¹ *Костомаров, Н. И. Последние годы Речи-Посполитой. Том II. Историческая монография. Издание третье, исправленное и дополненное.* СПб, 1886; *Соловьев, С. М. История падения Польши. – Соловьев, С. М. История падения Польши. Восточный вопрос.* М., Астрель, АСТ, 2003; *Стегний, П. В. Разделы Речи Посполитой 1772, 1793 и 1795 гг. и дипломатия Екатерины II. – М., Международные отношения, 1994, (<http://www.vostlit.info>); Łojek, J. Misja Debolego w Petersburgu w latach 1787-1792. Z dziejów stosunków polsko-rosyjskich w czasach Sejmu Czteroletniego. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1962.*

¹² Ще отбележа само няколко заглавия, които се отнасят до конституцията от 3 май 1791 г. и отбелязват нейната 200-годишнина: *Pierwsza w Europie: 200 rocznica Konstytucji 3 maja, 1791-1991: Pr. zbior. Pod red. Henryka Kocoja.* Katowice, Uniw. Śląski, 1989; *Konstytucja 3 maja 1791: Statut zgromadzenia przyjaciół konstytucji. Oprac. Jerzy Koweci.* Warszawa, PWN, 1991; *Konstytucja 3 Maja z perspektywy dwusetnej rocznicy: 1791-1991. Pod red. Teresy Kulak.* Wrocław, Uniw. Wrocławski, 1993; *Wierzbicki, A. Konstytucja 3 maja w historiografii polskiej.* Warszawa, Wyd. Sejmowe, 1993.

обикновено като част от по-обемно цяло, но не и заедно с останалите, които са предмет на настоящото изследване. Ако се споменават, то е твърде периферно, за пояснение, но необходимостта от подобно, макар и кратко споменаване доказва неразделността на трите проблема разработени в дисертацията, и оправдава тяхното паралелно представяне.

Историографията върху представените в дисертацията проблеми е оценявана от всяко следващо поколение историци като фундамент и отправна точка за продължаване на изследванията. Такъв беше и моят изследователски подход. Всяко изследване, с което се запознах в хода на работата върху дисертацията, беше полезно и като база данни, и като възможност за осмисляне на проблемите. За пореден път се убедих, че интересът към историята на Руската империя през XVIII век във всичките му измерения е безспорен и обясним. Нарастващото влияние на Петербург в решаването на общоевропейските проблеми съсредоточава изследванията върху руското присъствие в тях не само на руските историци. Външната руска политика заема значителна част и в разработките по история на всяка от европейските страни, обвързана в някаква степен с нея. Особено силно е присъствието ѝ, естествено, във френската и полската историография. За съжаление, изследванията по разглежданите в дисертацията проблеми са ограничени и в по-голямата си част са сравнително отдавна публикувани.

Специално искам да отбележа българския интерес към Френската революция¹³ и към Полша от 90-те години на XVIII век¹⁴. Не става дума,

¹³ Вж.: *Дерманчев, Г.* Француската революция и нейната епоха. (Том III от поредицата Нова и най-нова история). Университетска библиотека № 95. С., 1930; *Дамянов, С.* Великата Френска революция. Кратък исторически очерк. С., Изд. БАН, 1987; *Пантев, А.* Революции и реформи в Западна Европа и Северна Америка. XVII – XVIII век. С., Унив. изд. „Климент Охридски“, 1988; *Ташева, Р.* Якобинците във Френската революция 1789-1794. С., Унив. изд. „Климент Охридски“, 1989; *Глушков, Хр.* Френската революция 1789-1799. С., Държ. изд. „Народна просвета“, 1989; *Пантев, А., Б. Гаврилов.*

разбира се, за съществени приноси в разработването на проблемите, а по-скоро за различна интерпретация на известни факти, която има своето място в българската историография.

Историята на Руската империя българските историци разработват главно във връзка с отношенията, които тя има с Османската империя и с подвластното ѝ християнско население. В тези изследвания могат да се открият не малко приноси елементи при изясняването на руската политика.

* * *

Дисертацията съдържа четири глави, всяка от тях разделена на параграфи и подпараграфи. Първата глава – „Френските просветители и Русия“, представя възприятията на европейците, и не случайно, разбира се, конкретно на французите, за Русия през XVIII век и нейното постепенно влизане в европейската идейна и политическа общност¹⁵. Контактите на руската императрица Екатерина II с водещите фигури на френското

„Сир, това е революция!“. С., Изд. „Захарий Стоянов“, 2001; *Владов, Вл.* Хроника на Великата Френска революция и военнополитическите събития в Европа в края на XVIII век. Том I. Щурмът на Бастилията. Януари 1787 – юли 1789 г. С., ИВРАЙ, 2004; Издадени са и документални сборници: Великата Френска буржоазна революция. Избрани документи. Подбор, превод и коментар Елена Жекова. С., Изд. БАН, 1989; Френската революция в текстове и документи. 1789-1799. Съставителство и превод Росица Ташева. С., Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 1992.

¹⁴ Заглавията, които намерих по полските проблеми от края на XVIII век, са две на Димитър Маринов и едно на поляците Болеслав Лодзински и Тадеуш Станислав Грабовски: *Маринов, Д.* Трите разделяния на Полша: 5 авг. 1772 г., 25 септ. 1793 г. и 24 ян. 1795 г. С., Бълг. нар. печат, 1887; *същият.* Разделянето на Полша между Русия, Австрия и Германия: Кратък истор. очерк. Кюстендил: Яким Якимов, 1903 (София: Изгрев); Тадеуш Косцюшко. Написали *Болеслав Лодзински, Тадеуш С. Грабовски*; Рис. З. Айдукевич. С., Полско бюро на печата [1918]. Книгата е в две части: Косцюшко пръв вожд на възраждаща се Полша (Болеслав Лодзински) и Косцюшко и идеята на демократизма и независимостта в Полша (Т. Ст. Грабовски). На български са преведени няколко общи истории на Полша от полски автори.

¹⁵ За възприемането на европейската култура и церемониал от висшите кръгове в Руската империя вж. *Агеева, О.* Императорският двор на Русия XVIII век: между европеизация и традиция. – *Российская история*, 2014, 1, с. 54-74.

просвещение са израз на желанието ѝ да бъде „в крак с времето“, но и в значителна степен на необходимостта да контролира неговите прояви¹⁶.

Първа глава се състои от четири параграфа. В първия са представени описанието и оценките за Русия като предпоставка за изследване на интереса към нея, израз на необходимостта от ново знание и на новата позиция спрямо неизвестното, заложили в идеите на Просвещението. Представата за Русия през XVIII век е част от историята на променящото се отношение към нея, потвърждава противоречивите възприятия на европейците, но и значимостта на Русия в евразийското пространство.

Пътеписите, дневниците на дипломатическите мисии, съчиненията за Русия са свидетелство за нарастващия интерес на политиците и обществото в Европа към нея. В края на XVII век европейците започват да осъзнават, че любопитството към православната империя трябва да прерасне в целенасочено проучване. Не само заради нейния стремеж към Европа, но и заради предначертаната ѝ от географията роля на посредник между Изтока и Запада. И защото нейната територия включва източната половина на европейския континент, заедно с огромни пространства в Азия, граничещи със северни и източни морета. Русия респектира чужденците, а между

¹⁶ Вж., например, *Кобеко, Д.* Екатерина II и Жан Жак Русо. – Исторический вестник, № 6, 1883. – <http://www.vostlit.info>, както и изследванията на Лотман и А.А. Златопольская за възприятието и влиянието на Жан-Жак Русо и Монтескьо – *Лотман, Ю. М.* Руссо и русская культура XVIII – начала XIX века. – *Лотман, Ю. М.* Собрание сочинений. Т. 1: Русская литература и культура Просвещения. М., ОГИ, 2000; *Златопольская, А. А.* Локк и Руссо в русской философско-педагогической мысли XVIII-начала XIX века. – <http://ideashistory.org.ru/pdfs/08zlatopolskaia.pdf>; *същата.* Проблема общественного договора в зеркале русской мысли века Екатерины (Восприятия идей Руссо и Монтескье). – http://www.ekaterina2.com/konf/konf_026.shtml; *Строев, А.* Летающий философ (Жан-Жак Руссо глазами Фридриха Мельхиора Гримма). – <http://magazines.russ.ru/nlo/2001/48/stroev-pr.html>. Особено силна е връзката на руската императрица с енциклопедистите. Вж. *Молок, А.* Дидро в России. – В: *Дидро, Д.* Собрание сочинений. Том X. Rossica. Произведения, относящиеся к России. М., 1947.

възхищението и ненавистта могат да се открият всички нюанси на чувствата, които те изпитват към нея и с които се опитват да заинтригуват любопитната публика. Крайностите се срещат често и не внушават доверие, но доказват значимостта на Русия през XVIII век. Сведенията за нея нарастват значително и стават все по-разнообразни.

Формирането и развитието на френската представа за Русия през XVIII век е резултат от направените там промени, но и от развитието на обществено-политическата мисъл във Франция и на френско-руските културни връзки.

Французите откриват Русия по-късно от останалите европейци и причините са в големите разстояния, религиозните и езикови бариери, несъвпадането на външнополитическите интереси. До края на XVII век знанията им за Русия са твърде ограничени, а руснаците в техните възприятия са „потайни и подозрителни“. Повечето французи гледат с насмешка опитите им активно да заимстват чужда култура и да я приемат като своя. Това, според тях, потвърждава убеждението за липса на история у северните народи. Презрителното отношение към Русия обаче не може да я измести от обективните исторически процеси, в резултат на които тя влиза в политическата система на Европа и демонстрира съпричастност към нейните управленчески норми.

Втори параграф разглежда степента на познание за Русия и отношението на Волтер и френските енциклопедисти към нея и към нейната императрица. Идеите на Русо като техен контрапункт са изследвани в трети параграф. Гледните точки на френските просветители по отношение на Русия са разгледани в множеството варианти, в резултат на което се доказва тяхното различие. Докато Дидро с възторг установява колко бързо руската нация става „френска“, а Волтер търси приликите, които обединяват

народите, Русо смята „общия уклон към Европа“ за пагубен. Спорът между Волтер и Русо се разглежда от повечето изследователи на отношенията между Русия и Франция през XVIII век като две конфликтни мнения, които отразяват френската представа за Руската империя, за руския народ, за владетелите. Ж.-Ж. Русо не се интересува особено от Русия, но дава отрицателна оценка на царя, на страната и на народа: „руснаците никога няма да бъдат истински цивилизовани“. Според изследователите на отношенията между Волтер и Русо, отрицанието на Русо е насочено срещу Волтер и идеализацията на руския цар¹⁷.

Представените в дисертацията интерпретации на идеите на Русо в Русия разкриват същността и своеобразието на възприемащата среда. Тоест, изследването на възприятието не е самоцелно, не се отнася единствено до конкретната реакция, която идеите на Русо предизвикват. Рецепцията дава възможност да се изучава средата, да се определят нейните характеристики и да се съпостави с другите възприемащи среди. В конкретния случай това означава да се намерят приликите и отликите между руската и европейската *мислеца* среда, която неминуемо е резултат от съществуващата социална, икономическа и политическа действителност. Едва ли е необходимо това съпоставяне да бъде цялостно и детайлизирано, за да стане ясно, че представянето на руската рецепция на Русо през XVIII век не е самоцелно занимание, а възможност да се разкрият характерни особености на руското общество и на руската държава.

¹⁷ Вж. например: Улф, Л. Изобретяването на Източна Европа. Картата на цивилизацията в съзнанието на Просвещението. Издателство „Кралица Маб“, 2004; Мезин, С. А. Взгляд из Европы: французские авторы XVIII века о Петре I. Издательство Саратовского университета, Саратов, 2003– <http://annuaire-fr.narod.ru/bibliotheque/Mezin-book/>

Обществените кръгове в Русия, които имат отношение към идеите на Русо се свеждат до императрицата и нейното обкръжение, дворяните, знаещите и мислещите личности, благодарение на които през втората половина на XVIII век Русия „копира“ творчески Европа и постепенно започва да създава своята модерна интелигенция. Не случайно А. И. Херцен споделя: „Ние преживяхме Русо така както французите.“

Любопитна е позицията на един от съвременните изследователи на отношенията между руската императрица и представителите на Френското просвещение. Лари Улф разглежда паралелно написаното за Русия от Волтер и Русо като в спора между двамата вмъква реакцията на Екатерина II и неизбежния резултат: руската императрица се съюзява с Волтер срещу Русо. Известен ласкател на короновани глави, още през 1765 г. Волтер посвещава на Екатерина II своята „Философия на историята“ и категорично се отрича от ранната си представа за нецивилизования Север. „Истината идва от севера“, пише Волтер на императрицата и недвусмислено слага равенство между Севера и нейните владения¹⁸. Френското правителство, от своя страна, не пропуска възможностите да използва приятелските връзки на Волтер и Дидро с руската императрица, така както и активната неприязън на Русо към Русия. Литературните врагове на енциклопедистите подчертават користолюбието и продажността на философите и твърдят, че тяхното преклонение пред северните монарси е в ущърб на националните интереси¹⁹.

Концепцията за „просветения абсолютизъм“ френският историк П. Азар определя като фигура във менуета: „Реверанс на монарсите пред философите и на философите пред монарсите“. 1789 година слага край на

¹⁸ Улф, Л. Цит. съч., 298-299.

¹⁹ Строев, А. Война перьев: французские шпионы в России во второй половине XVIII века. – <http://www.ruthenia.ru/>

тези реверанси. В резултат образът на Петър I като „творец на новата нация“ силно избледнява в очите на френските автори от 80-те – 90-те години на XVIII век. Радикализирането на представите във Франция извеждат на преден план идеите на Русо и Мабли. От критиките на създадения от Волтер образ на Петър I се преминава към оформяне на „Завещанието на Петър Велики“²⁰. От „Северна Семирамида“ Екатерина II се превръща в „разпътна Месалина“ и „Агрипина Анхалтска“²¹.

Не по-малък интерес и част от цялостното „френско“ възприемане на Русия от изследвания в дисертацията период, представлява информацията в четвърти параграф на първа глава, който насочава вниманието към французите на руска служба или пребиваващи в Русия преди революцията. Разгледани са не само техните впечатления и мнения, вариращи от възторг до клевети, но и отношението на руската императрица и руските високопоставени лица към тях.

Втората глава – „Стратегическите задачи на Петербург в южна посока през 80-те години на XVIII век“, предлага информация за политическите прояви на Руската империя в епохата на новите идеи, които доказват, че империята успешно съвместява интересите си с тях. Конкретните примери са строителството на Херсон, свързано с намерението за трайно установяване в новоприсъединените черноморски територии, и дейността на руския посланик в Константинопол Яков Булгаков, чиято задача е да узакони руските претенции, свързани с амбициите на Петербург по отношение на Османската империя.

²⁰ Мезин, С. А. Взгляд из Европы...

²¹ Сомов, В. А. Екатерина Великая во французской „Россике“ конца XVIII века. (http://www.ekaterina2.bnd.ru/konf/konf_080.shtml); <http://www.ntv.ru/gordon/archive/2852/>

След Кючуккайнарджийския договор от 1774 г. в отношенията на Русия и Османската империя съществуват няколко проблема, които определят политиката на двете империи през 70-те и 80-те години на XVIII век. Договорът е последван от конвенция, подписана в Айналъ-Кавак през 1779 г. и от няколко допълнителни споразумения от 1783 г.: Търговски договор, Договор за присъединяването на Крим към Русия и Георгиевски договор, който решава проблема за Грузия в полза на Русия. Формалното решение на основни проблеми във взаимоотношенията обаче не слага край на недоразуменията и взаимните претенции. Загубените територии и позиции в Черноморския басейн са причина за неспиращи оплаквания от страна на Портата. Тежестта на проблемите логично довежда до края на мирния период в отношенията на двете империи.

Отговорът на въпросите за конкретните прояви на недоразуменията в техния предвоенен стадий, доколко те са двустранни и в какво се изразява намесата на европейските сили в тях, очертава политиката на двете империи, конкретните им взаимоотношения, интересите на европейските държави на Изток и конкретно спрямо Русия и Турция.

Като се има предвид, че през XVIII век в Константинопол се събират елитни европейски дипломати, а отношенията между тях и на всеки един от тях с Портата отразяват политиката на страните, които те представят, периодът преди Руско-турската война от 1787-1791 г. дава отговор на въпроса за ситуацията в Европа през 80-те години и се превръща в част от историята на темата за Русия във века на Просвещението и Революцията. По това време руските интереси в Константинопол успешно защитава посланикът Яков Булгаков.

Преди всичко обаче в първи параграф на втора глава е представен един от стратегическите обекти, чието предназначение е да осигури стабилност на

руската граница с Османската империя и същевременно да стане корабостроителница за руския черноморски флот. Заглавието на параграфа – „Херсон: олицетворение на руския стремеж към южните морета“, точно представя целите, които се открояват в резултат на дейностите, свързани с построяването и функционирането на Херсон като град-крепост и корабостроителница. Спецификата на тези дейности и проблемите, свързани с тях, са разработени в шест подпараграфа.

Усвояването и колонизирането на южните територии, придобити след войната с Османската империя от 1768-1774 г., става възможно и благодарение на умелите действия на руските дипломати в Константинопол. Тяхна е заслугата за сравнително благоприятната ситуация в двустранните отношения и особено за окончателното решаване на проблемите, които Кючуккайнарджийският договор поставя. За преодоляване на напрежението и за напредъка в осъществяването на руските интереси работи извънредният пълномощен посланик княз Николай Василиевич Репнин, участник във войната, подписал договора в Кючук-Кайнарджа, който пристига в турската столица начело на тържественото руско посолство. Задачата му надхвърля значително представителните функции, с които го натоварва мирният договор²². Не по-малко упорито отстоява руските интереси постоянният посланик в Константинопол Александър Стахийев. Докрай основните проблеми решава Яков Булгаков, който обаче плаща и висока цена. На неговата дейност, израз на заложените и решени стратегически задачи на Петербург в южна посока през 80-те години на XVIII век, е посветен вторият параграф на тази глава – „Посланичеството на Яков Булгаков в

²² Чл. 27 от Кючуккайнарджийския договор предвижда двете договарящи се страни „да изпратят извънредни посланици с потвърждаващи сключването на мирния трактат императорски ратификации“. – *Дружинина, Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир*, с. 358.

Константинопол“. Постигнатите от Булгаков благоприятни за Петербург резултати са демонстрация на специалната роля, която руските дипломати по времето на Екатерина II играят в политиката, и на заслугите, които имат за осъществяването на нейните цели. Дейността и заслугите му са представени в осем подпараграфа.

Една от основните цели на дисертацията е да изследва събитията в Европа от края на 80-те и през 90-те години на XVIII век от гледна точка на тяхното влияние върху политиката на Петербург. Решението на възникналите в резултат проблеми и заслугата на руските дипломати в горещите точки на революционната вълна – Париж и Варшава, да бъдат защитени интересите на империята, са изследвани последователно и във взаимната им обвързаност в **трета глава** – „Руската империя и революционните събития в Европа“. Тази глава е в някакъв смисъл продължение на първа, тъй като разглежда връзките с Франция, но в новата ситуация, породена от разтърсилите страната и Европа събития. Започналата по време на войната, която Русия води с Турция и Швеция, революция във Франция първоначално не е основен обект на руската външна политика. Събитията в Полша я изместват на втори план и през следващите няколко години. Това, разбира се, не означава пренебрегване на опасността, която революцията представлява за империята. Доказва го и унищожаването на Жечпосполита, чиято революционност в някои моменти изпреварва френската, а при това се развива в опасна за Руската империя близост.

Събитията във Франция и Полша логично разделят трета глава на два параграфа: „Франция 1789-1792 г.“ и „Полша 1791-1795 г.“.

Първият параграф е посветен на събитията във Франция. Започнали през 1789 г., първоначално са може би не докрай разбрани, но постепенно внасят смут в Европа. Първите години на Френската революция са години на

война за Русия и Турция и ставащото във Франция не е обект на взаимните им отношения. Но влиянието, което тези събития имат върху хода и особено върху края на войната, е несъмнено. Развитието на революцията и заплахата, която задълбочаването ѝ носи за установения в европейските държави ред, се оказват по-силни от желанието да бъдат осъществени докрай руските цели на юг.

От самата революция в нейния първи, монархически период руската императрица не изпитва страх. Интересно в тази връзка е твърдението на В. Г. Сироткин, че много от извършеното във Франция през 1789 г. императрицата безболезнено прави „отгоре“. Например секуларизирането на църковните земи, което във Франция става по проекта на Ш.-М. Талейран през октомври 1789 г., Екатерина II извършва четвърт век по-рано. Тя не вижда разлика и между свикването на Генералните щати и на комисията, свикана от нея през 1767-1768 г., чиято задача е да разработи, според представите на императрицата, „разумни закони“ по правилата на „просветения абсолютизъм“²³. С това вероятно трябва да се обясни спокойствието на Петербург въпреки тревожните донесения на руския посланик в Париж и подробната информация за събитията във Франция, която руските вестници предлагат. „Санктпетербургски ведомости“ доказват липсата на страх от „френската зараза“ в началото на революцията като публикуват през септември 1789 г. дори „Декларацията за правата на човека и гражданина“²⁴.

През първите месеци на 1789 г. информацията от Франция е достатъчно богата, за да ориентира управляващите в Русия доколко сериозни

²³ Сироткин, В. Г. Цит. съч., 105-106; Борисов, Ю. В. Шарль-Морис Талейран. М., 1986, с. 25.

²⁴ Французская революция 1789 г. в донесениях..., 400-410; Сироткин, В. Г. Цит. съч., с. 104.

са промените, които стават през пролетта на 1789 г. Въпросът за липсата на реакция или поне на видима тревога може би има и други отговори, но основният, струва ми се, е свързан с убеждението, че каквото и да става във Франция, то няма да се отрази негативно върху положението в Европа и няма да засегне руските интереси. По това време, независимо от сътресенията, които преживява, Франция се възприема като една от основните европейски сили, с влияние върху развитието на междудържавните отношения.

Първоначалният интерес към това, което става във Франция, е сравнително слаб и поради множеството нерешени проблеми между водещите европейски държави. Още повече в първите години на революцията Франция остава част от съществуващата дипломатическа ситуация. Периодът непосредствено преди и в началото на Френската революция е известен в историографията като „царството на дипломатията“, основание за което са необичайните и непрекъснато променящи се съюзни отношения. Основната цел на възникващите и изчезващи съюзи остава установеното правило за равновесие на силите. Англия и Прусия се опитват да неутрализират Франция. Русия и Австрия не губят надежда, че ще я обвържат по-здраво. Изисква го моментът. Въпреки традиционните противоречия, в края на 80-те години Руската империя има нужда от съюз с Франция, за да се противопостави на Англия и Прусия и за да си осигури подкрепата на френския посланик в столицата на Османската империя, с която е във война от 1787 г.

В края на 80-те години на XVIII век всички усилия на Петербург са съсредоточени върху войната с Турция и последвалия конфликт с Швеция. Макар че в края на 1790 г. – началото на 1791 г. интересът към френските събития се засилва, Екатерина II не мисли за пряка намеса в европейските проблеми, предизвикани от революцията. Промените във Франция не я

тревожат особено и тя смята, че с немногобройна армия и финансова помощ, събитията могат да се ограничат и поправят. Същевременно търси възможност да установи тясна връзка с френските принцове. Опитът да възложи посредническата мисия на французина Сенак дьо Меян обаче пропада. По повод този случай е важно да се подчертае способността на руската императрица да прави точна преценка на лицата, на които възлага отговорни дейности.

С руско участие, но без знанието и намесата на официалните руски представители в Париж, е свързан опитът за бягство на кралското семейство, а радикализирането на революцията довежда до отзоваване на руския посланик в Париж Иван Симолин и до прекратяване на дипломатическите отношения с Франция. Да напусне руската столица е принуден Едмон Жене, останал като шарже д'афер след отпътуването през есента на 1789 г. на френския посланик Луи-Филип Сегюр.

Изводите за руската политика спрямо Френската революция, които се налагат в резултат на направеното изследване, са изразени в дисертацията кратко и ясно: Революцията във Франция избухва в труден за Русия момент. Войната с Турция, последвана от война с Швеция, неспокойното положение в Полша, несигурните съюзнически отношения и категоричната антируска политика на Прусия и Англия, подкрепени от Холандия, не позволяват на Петербург да се съсредоточи върху събитията във Франция. Сравнително спокойната позиция на Петербург е резултат и от убеждението за временно разстройване на държавния организъм и за обратимост на процесите, довели до безредието, обхванало Франция. С течение на времето обаче става ясно, че революцията набира скорост и се превръща в заплаха за Европа. Макар и отдалечена от Франция не само по разстояние, но и по светоусещане, и по социална структура, в края на XVIII век Русия е вече част от общото

европейско пространство и руската императрица не може да остане безпристрастен наблюдател на промените. Екатерина II изтегля своя посланик от Париж, с което категорично заявява отрицателното си отношение към революционна Франция. Мирът, подписан с Портата в началото на 1792 г., дава възможност на Петербург да се съсредоточи върху събитията в Полша, които по това време са повод за особено безпокойство. Полската революционност, в някои отношения изпреварваща френската, предизвиква събития, които засягат интересите на Петербург и превръщат Полша в основен обект на руската външна политика до окончателното ѝ разделяне през 1795 г. Полският проблем става причина и обяснение за сравнително пасивната руска позиция по отношение на Франция в първите години на революцията. Цялостната политика на Петербург обаче е твърде енергична и целенасочена, което определя и значителната роля на Русия в международните отношения в края на XVIII – началото на XIX век.

Събитията в Полша през 90-те години са обект на изследване във втори параграф и потвърждават последователната позиция на Петербург при решаването на важни за империята проблеми. Първоначалният устрем на поляците довежда до приемане на Конституцията от 3 май 1791 г. В този момент руски посланик във Варшава е освободеният от турски плен Яков Булгаков, който не е в състояние да постигне в Полша положителен за Петербург резултат. Заместен е от Яков Сиверс, чиито действия осъществяват благоприятно за империята решение на полския въпрос. Революционният хаос в Републиката позволява на руската императрица, благодарение и на не по-малко активните действия на Берлин и Виена, с двете поредни подялби на Полша да разшири границите на империята си и да я предпази от заливащата Европа „френска зараза“. Проблемите свързани с

полските събития и руската намеса в тях са разработени в три подпараграфа, оформени от спецификата на отношенията и резултатите от тях.

В четвърта глава – „Руската дипломация в Константинопол 1792-1796 г. Проблеми и решения“, са включени всички наболели въпроси в отношенията на Русия с Турция, с които руската дипломация трябва да се справи, за да извлече максимална полза за империята. За пореден път в турската столица се отразяват взаимно преплитащите се интереси на европейските държави, а в задачите на руските посланици неизбежно влизат не само преките двустранни отношения на Русия и Турция.

Четвърта глава е разделена на три параграфа, всеки от тях посветен на дейността на руските пратеници в Константинопол през 90-те години на XVIII век – шарже д'афер Александър Хвостов и посланиците Михаил Кутузов и Виктор Кочубей. Представени са инструкциите, изпращани от Петербург, както и действията на посланиците във връзка с тяхното изпълнение в динамично променящата се обстановка както в Европа, така и в Османската империя, където силно се усеща отгласът на революционните събития. Преди всичко обаче руските посланици решават двустранните отношения, които в несигурната международна ситуация добиват не само изключително важно значение, но и различен характер. Особен интерес представлява отражението, което тези събития имат върху мисията на всеки един от руските пратеници в Константинопол, както и върху развитието на отношенията през следващите години.

Френските проблеми например влизат трайно в дейността на Виктор Кочубей, независимо от заеманите от него длъжности в управлението на Руската империя в края на XVIII – началото на XIX век.

На пръв поглед изненадваща, но изпълнена безупречно, е дипломатическата мисия на генерал Михаил Кутузов в Константинопол.

Интересен е фактът, че макар и анонимно, и без да подозира следващата си съдбоносна среща, в Константинопол Кутузов за първи път се сблъсква с Наполеон Бонапарт, по това време неизвестен офицер от френската армия. Става дума за проблеми в руско-турските отношения, провокирани от вътрешните борби във Франция по повод събитията в Тулон през 1793 г., които са решаващи в кариерното израстване на Наполеон и които оказват влияние върху поведението на Портата в преговорите с руския посланик.

Размирното време в Европа безспорно предполага съдбоносни събития и крайни решения, които често надхвърлят първоначалните цели и непрекъснато променят характера на взаимната им обвързаност. Подобни ситуации се срещат както в отношенията между съюзниците, така и в отношенията с противниците. Конкретни примери биха могли да се посочат в отношенията на Петербург с повечето европейски сили, диктувани от интереси, но и от променящата се международна обстановка по време на събитията във Франция и в Полша през 90-те години на XVIII век. Международната ситуация е важна предпоставка в развитието на дипломатическите отношения в Константинопол в този период. Примерите са достатъчно много в дейността на всеки един от руските посланици в турската столица. Благоприятните решения, които те постигат обаче са резултат от тяхната способност адекватно и бързо да реагират на предизвикателствата.

В началото на 90-те години на XVIII век Френската република полага усилия да се утвърди чрез установяване на дипломатически отношения с Османската империя. Нейните представители в Константинопол се опитват да въздействат върху политиката на Портата, да намалят влиянието на европейските сили и по възможност да разбият техните съюзни отношения, като не позволят действия срещу Франция. В същото време Турция, като

самостоятелна политическа сила, преследва своите интереси и не пропуска да се възползва от благоприятните моменти, въпреки официално обявената неутрална позиция. В тази сложна обстановка руските представители в Константинопол умело защитават интересите на Русия в Ориента и Средиземноморието, с което оказват ефективна помощ за осъществяването на руската политика в Европа.

Руската политика спрямо Франция и Полша в годините на революцията, видяна през дейността на руските дипломати, може да бъде оценена по-скоро като активна, дори безкомпромисна, съобразена с основните интереси на Петербург. Всеки един от руските дипломати неизменно следва указанията на своето правителство в изчакване на подходящия за активни действия момент.

* * *

Необходимо е да се направи извод и за ролята, която руската императрица играе в изследваните проблеми. В основата на политиката, която Петербург води през 80-те – 90-те години на XVIII век, като израз на осъзнатите от Екатерина II интереси на империята, стои ясно поставената цел, съобразена с необходимостите на империята, амбицията тя да бъде осъществена, намирането на точните личности, които да я постигнат.

Смъртта на императрицата (6/17 ноември 1796 г.) не слага край на Века на Екатерина. Империята в този момент е вписана вече трайно в политическата система на Европа и дори влияе върху съотношението на силите в нея. В границите ѝ влизат стратегически важни територии. Умелата дипломация е в основата на този процес, който намира конкретен израз в постигнатото от руската армия по време на войните с Османската империя и Жечпосполита. Постиженията на империята са впечатляващи и няколкото години на отрицание по времето на Павел I не оказват фатално влияние

върху развитието на започналите и в голяма степен утвърдени процеси и принципи във външната полититка.

Илюстрация за начина, по който съвременниците възприемат руската политика, е мнението на изключителния френски дипломат и политик Шарл-Морис Талейран-Перигор, който умело твори външната политика на Франция и оставя следа в нейната история от времето на Стария режим, Революцията, Империята и Реставрацията.

„Руската императрица Екатерина първа се обяви решително срещу френската революция, но в политиката се ограничи да оповестява мнението си в депеши, които тя заповядваше на своите посланици да показват на съответните дворове. Виждал съм множество такива у принц Насау. Тя се пазеше от участие във война, която и без нейна намеса би трябвало да има като неизбежно следствие отслабване на нейните съседи и, следователно, усиление на нейното относително влияние. Без да се страхува от проникване на френските принципи в своята държава и много по-разтревожена от усилията на Полша за излизане от анархията, тя се възползва от момента, в който Франция, Прусия и Австрия бяха в състояние на война, за да довърши разделянето на това кралство, част от което тя присвои, като предостави останалото на Австрия и Прусия. Скоро след това тя умря (17 ноември 1796 г.)

Не се знае какво би предприел нейният приемник Павел I, наследил болестта на баща си Петър III, ако Франция не беше нахлула в Египет. Това нахлуване обаче окончателно определи неговата позиция.“²⁵

Историята, разбира се, има продължение. На 12 март 1801 г. Павел I е убит и съвременниците приемат извършения преврат с трудно прикривана радост. На руския престол се възкачва любимият внук на Екатерина II Александър, който възприема и успешно прилага заложените по нейно време

²⁵ *Талейран*. Мемуары. Екатеринбург: Изд. Уральского университета, 1997, с. 144.

принципи във външната политика, за да изведе в резултат Руската империя на водеща позиция в установения през 1815 г. нов ред в Европа.

* * *

В заключение е необходимо да се обобщят **приносните моменти** в дисертацията. Представени са важни за руската и като цяло за европейската история проблеми, които не са били обект на изследване в българската историография. Началото е поставено със сравнително пълно изследване на отражението, което Просвещението има в Русия и преди всичко на отношението, което френските просветители демонстрират към нея и към руската императрица. Революционните предизвикателства, повлияли руско-френските отношения, са и едно от предизвикателствата при разработването на поставените в дисертацията цели.

Изследването обединява в едно цяло различни, но и взаимно свързани, зависими един от друг и допълващи се проблеми в историята на руската политика и дипломация през последните двадесет години на XVIII век. Пример в това отношение са действията на руския посланик в Константинопол Яков Булгаков. Чрез неговата дейност през 80-те години е представено решаването на основни проблеми, в които са заложени руските интереси в Черноморието и в Османската империя като цяло.

За първи път цялостно и с нова интерпретация на познати и частично известни факти е представено изграждането на Херсон като стратегически обект в новоприсъединените към Руската империя черноморски области, където са заложени и основите на руското корабостроене на Черно море.

Паралелно са разгледани проблемите, които Петербург трябва да решава след войната от 1787-1791 г. с Османската империя и които се преплитат с общоевропейските от времето на Френската революция. Към тях се добавят събитията в Жечпосполита, особено тревожни от гледна точка на

руските интереси. Подобен подход и интерпретация на събитията се прави за първи път не само в българската историография. В такъв аспект проблемите не са разглеждани и в руската историография.

Дисертацията представя взаимната обвързаност и приемственост в дейността на руските дипломатически представителства в Константинопол през 90-те години на XVIII век. Както и отношенията на руските посланици не само с Портата и европейските дипломати, акредитирани при нея, но и с намиращите се в турската столица чужденци, конкретно с французите, привърженици на революцията. От тази гледна точка са представени мисиите на шарже д'афер Александър Хвостов и на посланика Виктор Кочубей.

С изключение на няколко отделни или отдавна направени изследвания, не е разработвана историята на дипломатическата мисия на Михаил Кутузов в Константинопол. Интересна дори само като „тържествена“, според залегналото в Яшкия договор условие за размяна на дипломатически посланици, чиято основна задача е да бъдат затвърдени мирните отношения, мисията на Кутузов отразява европейските проблеми и техния отзвук в Константинопол. Самият Кутузов има заслуги, които досега не са изследвани, за решаването не само на наболелите проблеми в двустранните отношения, но и на тези, предизвикани от сложната международна обстановка през 1793-1794 г.

В изследването на проблемите са използвани значително количество публикувани документи, които в по-голямата си част не са познати в българската историография. Въведени за първи път в обръщение са архивни документи от фондовете на руските архиви и преди всичко на Архива на външната политика на Руската империя – Москва и на Haus- Hof- und Staatsarchiv – Виена.

Трябва да отбележа въвеждането на дипломатическата документация като извор за политическите отношения на Руската империя с европейските монархии и с Османската империя.

Важен, но не особено използван досега извор за изследваните проблеми, полезен и за установяване на информираността на обществото в разглеждания период, е пресата, както и издадените през 80-те и 90-те години на XVIII век, а и в началото на XIX век, спомени и изследователски опити на съвременници.

СПИСЪК НА ПУБЛИКАЦИИТЕ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

Русия и Франция в навечерието на Революцията. – Bulgarian Historical Review, 2006, 1-2, Studia In Honorem Professoris Virginiae Paskaleva, p. 498-511.

„Руският мираж“ на френските просветители. – Сборник в чест на 70-годишнината на академик Константин Косев. С., Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2009, с. 283-295.

Le sort tragique des „idée françaises“ en Pologne (1792). – Bulgarian Historical Review, 2010, 3-4, p. 12-31.

Полските събития през 1792 г. и европейската дипломация в Константинопол. – Исторически преглед, 2010, 5-6, с. 12-23.

Русо и Русия. – Природа и общество. Нови изследвания за Жан-Жак Русо. Съставители Рая Заимова и Николай Аретов. Издателство „Кралица Маб“, 2010, с. 199-221. (съкратен вариант: www.bulgc18.com/Rousseau/Stoilova-BG.htm)

Революционна Франция и руската дипломация в Константинопол. – 30 години секция „История на света и международните отношения в ново и най-ново време“. С., Институт по история, 2010, с. 252-267.

Докосване до Екатерина Втора. – Призвание и всеотдайност. В чест на 70-годишния юбилей и 40-годишната научна дейност на проф. д.и.н. Витка Тошкова. С., Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2011, с. 303-312.

Русия и политическите промени в Европа. 1789-1791 г. – Русия между Запада и Изтока XVIII – началото на XXI век. Страници от историята. С., Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2011, с. 41-72.

Яков Булгаков и подписването на руско-турския търговски договор (1781-1783). – Русия в отраженията на историята. В памет на проф. Емил Михайлов. Almanach VIA EVRASIA, 2012, 1.С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012, с. 90-99.

Проблемът „Франция“ в дипломатическата и политическата дейност на Виктор Кочубей (90-те години на XVIII – началото на XXI в.). – Русия, Европа и светът. Сборник с материали от международна научна конференция (София, 28-29 септември 2009 г.). Съставител и научен редактор Искра Баева. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012, с. 63-70.

Яков Булгаков – руски посланик в Константинопол (1781-1789). – Русия между Запада и Изтока. Политика и дипломация. (студия под печат)

Кавказ в политиката на Петербург 1774–1787 г. Поглед от Константинопол. – Сборник от българо-руска конференция „135 години България-Русия-Евразия“. СУ „Св. Климент Охридски“ (студия под печат)